

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 355.4(497.11):94(100)''1914/1918''
ПНР

СЛОБОДАН БЈЕЛИЦА
Филозофски факултет
Нови Сад

ОСЛОБОЂЕЊЕ НОВОГ САДА 1918. ГОДИНЕ

Сажетак: Као место у коме су, од самог његовог настанка, бројем и утицајем доминирали Срби, Нови Сад је временом постао средиште српске културе и привредног живота на панонском простору, па и ван њега. Са политичке пак стране, као један у низу Слободних краљевских градова у Хабсбуршкој монархији, Нови Сад је имао значај пре свега као главни центар српске мањине. Но, догађаји у завршници Првог светског рата као да су предодредили будућу улогу Новог Сада. Наиме, управо је у том граду, револуционарне јесени 1918. године, било седиште српског покрета за отцепљење од Угарске и припајање Србији, а преко ње и југословенској држави. Тада је у Новом Саду било и седиште Народне управе за Банат, Бачку и Барању која се врло брзо, по извршењу своје историјске мисије, угасила. Улазак српске војске у Нови Сад 9. новембра 1918. године означио је почетак једне нове, изузетно просперитетне ере у историји тог града.

Кључне речи: Нови Сад, Први светски рат, Српска војска

Са почетком Првог светског рата наступила је последња фаза историје Новог Сада у оквиру Хабсбуршке монархије, која је такође означила и врхунац борбе Срба Новосађана за своје национално ослобођење. Да ће ратни дани по њих бити тешки видело се убрзо после објаве рата Аустроугарске Србији јула 1914. године. Већ 3. августа градска управа је донела одлуку о престанку рада свих српских установа: Српске читаонице, Српског сокола, Занатске задруге, Трговачке омладине, Занатлијског кола, пе-

вачког друштва Невен, те листова *Застава* и *Браник*. Вође српских странака у Угарској са седиштем у Новом Саду: Радикалне, Либералне и Народне, распустили су своје организације крајем месеца августа. На антисрпским манифестацијама разбијане су фирме српских дућана које су биле исписане ћирилицом. Сви слојеви српског становништва били су под великим притиском у Новом Саду, на чијој територији је, почетком рата, проглашен преки суд од стране војних власти. Ухапшени су и интернирани готово сви виђенији Срби: Јаша Томић, Јанко Перић, Мита Клицин, Мита Алексијевић, Светислав Баница, Стева Адамовић, Коста Хаџи, Исидор Бајић и многи други. Међу њима је био и Словак Милош Крно. Са трговина су уклоњени српски натписи, са српских кућа су поскидани ивањдански венци и забрањено је оглашавање црквених звона. Вршени су претреси српских кућа и цркава у потрази за скривеним оружјем, па је чак претресен и стан градоначелника Владимира Деметровића. Град и његови житељи су били подвргнути и великим наметима – ратним зајмовима и реквизицијама. Новосађани су били одвођени и на принудни рад.

Градску управу је рат затекао у национално мешовитом саставу. Мада нису чинили већину, Срби су у њој били заступљени и заузимали важне функције, укључујући и градоначелничку. Међутим, када је Владимир Деметровић умро, његово место је, почетком 1915. године, заузео Бела Профума а Мађари су попунили и већину осталих чиновничких места у граду. У то време је и председник мађарске владе Иштван Тиса посетио Нови Сад, као важно саобраћајно чвориште у комуникацијама ка фронту према Србији. Сама градска власт сарађивала је тесно са војском и будно мотрила на прилике у граду. (Вукмановић, 1998: 27) Међутим, челници градске управе су понекад током рата штитили своје српске суграђане од немилосрдних војних власти. Они су се безуспешно супротставили и интернирању угледних Срба 1914. године.

Како се рат ближио крају становништво Новог Сада је постајало све гладније и сиромашније, али и бунтовније. Првог маја 1917. социјалисти су организовали демонстрације против реквизиција, а током јануара, као и Првог маја наредне године, велике антиратне демонстрације. (Вукмановић, 1998: 29) У околини Новог Сада повећавао се број одметника из аустроугарске војске, та-

козвани „зелени кадар”, а три стотине Новосађана се борило у редовима српске војске као добровољци. Са општим опадањем воље за рат, у Аустроугарској је попуштала и репресија. Првих месеци 1918. године интернирци су се вратили у Нови Сад, у ком је од краја 1917. године деловао и одбор за смештај гладне деце из Херцеговине и Босне, као заматак будућег политичког организовања Срба у граду. Превирање се осећало не само међу Србима, него и међу осталим националностима у Новом Саду, које су слутиле да се црно - жутој монархији ближи крај и стрепеле шта доноси будућност. После пробоја Солунског фронта, септембра 1918. године, и вести о незадрживом продору српске војске ка Сави и Дунаву, нестале су и последње илузије да се може одржати „статус кво”.

Мађарска градска управа, природно, била је повезана са будимпештанским круговима који су намеравали да слом Аустроугарске искористе за образовање независне Мађарске у границама „круне Светог Стефана”. У том смислу, челништво Сегедина упутило је представку свим градовима Угарске ради подршке предлогу за раскид заједништва са Аустријом успостављеног Нагодбом 1867. године. У службу новоформиране владе грофа Карољија се ставила и новосадска градска власт а 1. новембра је створено Мађарско народно веће, којим је руководио новинар Јожеф Мајер. Оно је под својом командом имало више стотина наоружаних Мађара – немзетера. Велики збор у Новом Саду, одржан 27. октобра, поздравио је Карољијеву политику самосталности и интегритета Угарске. Истовремено, користећи кризу власти, по граду су почели да харају наоружани пљачкаши. (Храбак, 1990: 313) У таквој атмосфери, а подстакнути и гласовима о бурним догађајима по целој јужној Угарској, и новосадски Срби су решили да се организују.

Српски народни одбор у Новом Саду је формиран крајем октобра 1918. године од стране Јаше Томића, Ђорђа Велића, Душана Монашевића, Игњата Павласа, Мите Ђорђевића, Душана Марковића и Јоце Јовановића. Одбору су убрзо приступили скоро сви најугледнији Срби, као и неколико Словака, Русина и Хрвата. Његов задатак је био да делује у циљу повезивања са српском владом, Врховном командом српске војске и загребачким Народним вијећем Словенаца, Хрвата и Срба, да организује оснивање

српских народних одбора и по другим војвођанским местима те да буде њихов централни представник. Стицајем околности, новосадски Српски народни одбор дошао је у ситуацију да врши функцију локалне власти у граду читавих месец дана, који су били међу најпресуднијим у прошлости Новог Сада. (Палић, 1992: 6) Своју прву јавну седницу то тело је одржало 2. новембра и одлучило да се „покрене акција за политичко организовање Срба у Војводини, и преузимање власти за град Нови Сад”. Сутрадан по подне у дворишту школе на Салајци одржан је, први пут од почетка рата, јавни збор новосадских Срба. Разлог сазивања збора биле су тешке безбедносне прилике које су тада владале у граду. У име сазивача, Српског народног одбора, грађанима се обратио његов председник Јаша Томић.

Томић је апеловао на окупљене да помогну да се очува ред и мир, што је било у интересу свих грађана. Нагласио је да је главни задатак Срба да у својим квартовима успостављају и одржавају ред, али да у томе треба да помогну и својим суграђанима других националности. Подсећао је своје сународнике да, управо заслугом њихових комшија друге вере, нису доживели погроме какви су 1914. године приређивани Србима по многим градовима Аустроугарске. На крају збора окупљени су позвани да се придруже новоформираној Српској народној стражи, формацији чији је задатак био да чува имовину и животе Новосађана. На лицу места стражи се прикључило око пет стотина српских младића који су одмах потом, на челу са својим командантом Јованом Живојновићем, одмарширали до Градске куће да приме наоружање. Градска власт је у први мах оклевала да подели оружје новосадским Србима, али је, суочена са све већом анархијом и све мањим сопственим оружаним снагама, то ипак учинила 5. новембра. Стража је, на иницијативу Марка Вилића, подељена на мања одељења и одмах је почела, понекад заједно са малобројним мађарским редарима, да патролира градом и да чува државну и личну имовину. Осим зеленокадроваца и одметника, на војне магацине, а често и на приватне куће, насртали су и поједини грађани.

Српски лист, орган Српског народног одбора, непрекидно је апеловао на Новосађане да се придруже Српској народној стражи: „Србине брате и Српкиње селе! Настојмо сви и свуда, да се одржи мир и ред и да се спречи свака пљачка, рушење и

тлачење!... Старешине, домаћини, интелигенцијо! Скупите се по рајонима, како је подељена наша страна Новог Сада! Састаните се по групама, да се зарана удеси питање одбране живота породица наших и имања нашег, док још злоћа и обест нису поткопали тле под ногама нашим и запалили кров над главама нашим!” Но и поред великог уложеног труда Српска народна стража није имала ни довољно снаге, ни ауторитета, да заведе ред у граду. То нису успевали ни мађарски немзетери, а у граду присутне јединице немачке војске за тако нешто нису биле ни заинтересоване. У помоћ су притекли српски ратни заробљеници којих је у Новом Саду тих дана било неколико хиљада. Међу њима је био и млади потпоручник Бошко Павловић. На сопствену иницијативу, а у споразуму са Српским народним одбором, он је образовао један одред Србијанаца који је примио наоружање од Српске народне страже. Сама појава дисциплинованих и одлучних српских војника много је допринела смиривању ситуације у граду и околини.

Међутим, потпоручник Павловић је имао и друге циљеве. Намера му је била да спречи било какво рушење и наношење штете на саобраћајним и привредним објектима у граду, а које је могла да нанесе присутна непријатељска војска у повлачењу. Са својом јединицом, коју је назвао „Краљевска српска војна полиција”, запосео је 6. новембра железничку станицу спречивши Немце и Мађаре да одвуку велики ратни плен натоварен на вагоне. Истога дана заузео је и електричну централу, фабрику гаса, аеродром и пристаниште. Сутрадан, сазнавши да Немци планирају да минирају оба новосадска моста, Павловић се, у друштву са представницима Српског народног одбора и градске управе, упутио у немачки штаб. Немачком команданту је поставио ултиматум да неодложно преда и мостове и магацине које је контролисао, а да се немачке трупе морају до наредног дана повући из Новог Сада. Суочивши се са претњом оружаног сукоба Немци су све те захтеве прихватили. Тако је 8. новембра, пошто су Павловићеве војници преузели из мађарских руку преостале магацине у Новом Саду, српска војска контролисала кључне тачке у граду. Коначно, око пола ноћи, на седници Српског народног одбора, уз присуство челника градске управе, потпоручник Павловић је изјавио да у име краља Петра Карађорђевића преузима власт над

Новим Садам, а његови војници су ушли у Градску кућу и све важне установе.

Истовремено, делегација Српског народног одбора, на челу са Игњатом Павласом, боравила је у Београду где је захтевала да српска војска што пре уђе у Нови Сад. (Месарош, 1981: 40) Из команде Дунавске дивизије послат је мајор Војислав Бугарски, са неколико десетина официра и подофицира, да се врати са делегацијом. Они су лађом приспели у Сремске Карловце, где је мајор Бугарски од присутних ратних заробљеника формирао јединицу. Њима се придружио, у међувремену приспели, један коњички ескадрон српске регуларне војске. Те трупе су 9. новембра, око 11 часова, из правца Петроварадина ушле у Нови Сад. Прешавши мост, праћена масом одушевљених Новосађана, колона се упутила ка згради Матице српске. Ослободиоце је са балкона поздравио Јаша Томић а народно весеље је трајало цео тај дан. Слична атмосфера владала је и 12. новембра приликом дочека штаба Дунавске дивизије на челу са пуковником Драгољубом С. Милојевићем (који је том приликом изјавио да је за њега велика част што је ступио на тле Новог Сада, „те Матице Српства”), као и 3. децембра, при доласку војводе Петра Бојовића са штабом Треће армије. Приликом ових свечаних дочека, осим раздраганог грађанства, присутни су били представници српских установа и удружења, али и свих верских заједница, нове градске управе и Српског народног одбора. Убрзо по уласку српских у Нови Сад су ушле и француске јединице које су се ту задржале дуже време. (Казимировић, 1995: 153) Једно време у граду је била стационирана и команда енглеске речне флотиле.

У међуратном периоду су се појављивала различита тумачења ових догађаја, која заслужују да буду поменута. Годишњице уласка српске војске у Нови Сад, које су веома свечано обележаване између два светска рата, биле су и прилика да се Новосађани подсети на новембар 1918. године. У више наврата вођене су праве полемике око догађаја који су се тих дана одвијали, као и око заслуга учесника у њима. Доброслав Јевђевић, веома контраверзна личност, Младобосанац и очевитац дешавања у Новом Саду у јесен 1918. године, имао је нешто другачије виђење од званичне верзије. Оптуживао је челнике Српског народног одбора да им је национално ослобођење било у другом плану, него да су пр-

венствено мислили на спасавање своје имовине. Такође је сведочио да је иницијативу за полазак у Београд по официре дао петроварадински Народни одбор, како би неко имао да командује присутним српским заробљеницима које су немачки војници убијали. Петроварадинцима су се потом прикључили и представници новосадског Српског народног одбора те су заједно отпловили лађом. А приликом дочека мајора Бугарског, тврдио је Јевђевић, Јаша Томић је, плашећи се повратка непријатељске војске и неизвесне политичке ситуације, чак затражио да се српски војници повуку у Петроварадин, сматрајући да су они „прерано дошли”.

На поменутој ноћној седници Српског народног одбора 7/8. новембра, разговарало се и о судбини градске управе. Решено је да Магистрат привремено остане на свом месту „ако на то пристане војна команда чија војска поседа овај град”. Уз то, у Магистрат су упућени повереници Српског народног одбора: др Стеван Адамовић уз градоначелника, др Александар Моч уз великог капетана, те Марко Вилић, Коста Миросављевић и Димитрије Тодоровић. По уласку српске војске, сутрадан, мајор Бугарски је наложио Српском народном одбору да спреми организацију магистрата „на основи закона Србије, али с том опаском, да у Управу града уђе и изванредан део Несрба”. Ускоро је др Павле Јанковић, као сазивач Пододбора за организацију управе и власти Новог Сада, известио Српски народни одбор да је постигнут споразум о привременој организацији који је то тело и усвојило. Положаје градског начелника и великог жупана имао је да заузме управник града, на чело разних одељења градске управе требали су бити постављени повереници Српског народног одбора. Планиран је избор Градског народног већа од 20 чланова, које би заменило Магистрат и Градско представништво.

Командант српских јединица у Новом Саду је оценио „да је сад наступило време, да се непоуздани магистратски чиновници Несрби суспендују са звања а на њихова места да се изаберу поуздани људи с којима ће командант моћи опћити”. Српски народни одбор је на седници од 13. новембра донео одлуку, у договору са српским војним властима, да преузме Нови Сад из руку дотадашње градске управе, са образложењем да она пружа пасивни отпор, којом угрожава интересе града и српске војске. Уз то је наведено да није довољно предусретљива према војсци, да не хаје за епи-

демију шпанске грознице која се шири у граду, да занемарује све своје послове, да подбуњује српске војнике, да не обезбеђује снабдевање и друго. Стога је проглашено да се „суспендују са звања Несрби административни чиновници градски а на њихова места постављају се Срби”. За градоначелника је постављен професор Јован Живојновић, за великог капетана др Александар Моч и тако даље. Бела Профума је покушао да оспори ово решење, али без успеха, те је старом Магистрату преостало само да обавести Српски народни одбор да „уступа своја места новим чиновницима, задржавајући и на даље своје право на њих”. Нова градска управа је позвала грађанство да свесрдно помогне њене напоре у правцу нормализације стања у Новом Саду.

Српски народни одбор је извршио и свој најважнији задатак - припрему и одржавање Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена 25. новембра 1918. године у Новом Саду, коме је тиме потврђен значај средишта националног покрета. Скупштина је решила да се Банат, Бачка и Барања отцепе од Угарске и прикључе Србији, а преко ње и југословенској држави, те да се створе извршно и представничко тело за те области: Народна управа и Велики народни савет. Њихова седишта су такође била у Новом Саду, чиме је тај град добио највећи административно – политички значај у својој дотадашњој повести. Тим поводом, тек постављени чиновници у новосадском Градском савету су ставили своје положаје на расположење, позивајући Скупштину да уместо њих, као привремених, доведе нове особе од поверења. Ипак је одлучено да они и даље наставе свој рад док Народна управа не почне да функционише. Поред тога, градоначелник Јован Живојновић је саопштио жељу Велике народне скупштине да Српски народни одбор и даље настави са радом те да преузме делокруг рада представничке скупштине Новог Сада, што је проглашено 27. новембра. Истовремено, решено је да званични језик новосадског Магистрата буде српски, али да „Несрби суграђани могу са магистратом опћити на свом матерњем језику”.

Народна управа је убрзо предузела мере да се коначно заврши са сменом власти на територији Баната, Бачке и Барање. Начелницима градова Новог Сада, Панчева, Суботице и Вршца дата су овлашћења да преузму дужности и права великих жупана. Наложено им је, 4. децембра, да сво чиновништво положи заклет-

ву верности Народној управи а они који то одбију требали су да буду отпуштени из службе. Такође, наређено је да се разреше све градске скупштине а на њихово место да ступе провизорна већа, састављена од званичника из старих сазива и чланова месних српских и српско-буњевачких одбора. Сами ти одбори, као и они састављени од припадника других националности, такође су морали да буду разрешени. Најзад, овакве привремене градске скупштине смеле су да се баве само текућим пословима, а да не доносе неке далекосежније одлуке. Тиме је Српски народни одбор завршио своју револуционарну мисију и претворен је у културно – политички клуб, а његова оружана сила, Српска народна стража, била је распуштена још по уласку српске војске у Нови Сад.

Упутство Народне управе је у Новом Саду доследно спроведено. Сви чиновници су положили заклетву, а они непоздани међу њима су још раније били смењени. Српски народни одбор је 23. децембра изабрао педесет чланова Градског савета, што је потврдила и Народна управа. Након што је та одлука саопштена бившем градоначелнику Бели Профуми, стекли су се услови да се 25. фебруара 1919. године одржи конститутивна седница новог Градског савета. Тиме је коначно завршен процес преласка власти над Новим Садам из мађарских у српске руке.

Архивска грађа:

Архив Војводине, Нови Сад: фонд 76 – Народна управа за Банат, Бачку и Барању

Историјски архив Новог Сада: фонд 150 – Градско поглаварство Новог Сада

Периодика:

Званичне новине за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад, 1918 – 1919.

Српски лист, Нови Сад, 1918 – 1919.

Литература:

Вукмановић Велимир (1998): *Нови Сад 1914 – 1918*, Нови Сад

Казимировић Васа (1995): *Србија и Југославија 1914 – 1945*, књига 1, Крагујевац

Месарош Шандор (1981): *Положај Мађара у Војводини 1918 – 1929*, Нови Сад

Митровић Андреј (2004): *Србија у Првом светском рату*, Београд

Палић Миленко (1992): *Нови Сад у новембарским данима 1918*, Нови Сад

Храбак Богумил (1990): *Дезертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1914 – 1918*, Нови Сад

Summary: Novi Sad was liberated by Serbian army on 9th November 1918. In the beginning of November 1918 the Serbian National Board was formed in Novi Sad. The culmination of its activity was the Great National Assembly, held in Novi Sad on 25th November 1918. The decision to join Backa, Banat and Baranja to Serbia was made at this Assembly. It was an event of cardinal importance in the history of the Serbian people. Like all great events, the one accomplished in 1918 crowned a long historical process. Soon after the liberation an indisputable economic and demographic prosperity of Novi Sad started.

Key words: Novi Sad, First world war, Serbian army